

ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ КЕРАМІЧНОЇ ГАЛУЗІ НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ ПЕРІОД ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

Іванина М., аспірант

Прикарпатський Національний університет ім. В. Стефаника
Інститут мистецтв

Анотація. У статті розглядаються особливості розвитку та специфіка керамічної галузі народних промислів, питання збереження традиційного ремесла на Закарпатті.

Ключові слова: кераміка, ремесло, освіта, промисловість.

Аннотация. Иванина Н. Особенности распространения керамической отрасли народных промыслов на территории Закарпатья период XIX – XX столетия. В статье рассматриваются особенности развития и специфика керамической отрасли народных промыслов, подчеркивается вопрос сохранения традиционного ремесла.

Ключевые слова: керамика, ремесло, образование, промышленность.

Annotation. Ivanina N. Specialties of distribution of ceramic branch of national trades on the territory of Carpatho-Ukraine in the period of XIX – XX century.

Specialties of development and specification of ceramic branch of national trades are considered in the work; the item of preservation of traditional trade is emphasized.

Key words: ceramic, trade, education, industry.

Постановка проблеми. Як засвідчують археологічні знахідки, гончарне ремесло на території Закарпаття мало свої періоди розквіту та занепаду. Але порівняно з сучасним стрімким розвитком промисловості, ці періодичні коливання не знищували традиції та набутий мистецький досвід осередків керамічного виробництва. Масштаби наукових відкриттів зумовлюють необхідність дослідження художніх промислів з подальшим відновленням народних традицій. Мета цього дослідження постає у вирішенні проблеми збереження та відродження традиційного ремесла, яке у свою чергу є противагою глобалізації культури.

У дослідженнях та публікаціях в яких започатковано розв'язання даної проблеми аналізуються історичні умови поширення народних промислів на Закарпатті. Дослідники Маковський С.К., Медешій С.С., Пеняк П.С., Лашук Ю.П. приділили багато уваги історичному аспекту розвитку закарпатських художніх ремесел. Незважаючи на певну дослідженість народних промислів цього регіону відсутня методика, яка б допомогла у відродженні згасаючих чи вже втрачених осередків керамічного виробництва в цьому регіоні. В процесі сучасного економічного розвитку орієнтованого на інновації в усіх напрямках діяльності людини спостерігається віддалення сучасності від історичного минулого. Це призводить до знищення народного мистецтва, як системи цінностей, що були безперечними в продовж тисячоліття.

В даній публікації на основі вже існуючих дослідницьких матеріалів, та матеріалів автора, що стосуються технологічних аспектів виробництва кераміки визначається закономірність розвитку та занепаду керамічного ремесла на Закарпатті.

У статті ставиться за мету розкрити специфіку та характерні особливості закарпатської кераміки, вплив промисловості на поширення керамічної галузі народних промислів у регіоні.

Результати дослідження.

Перша половина XIX століття на Закарпатті характеризується радикальними політичними та економічними змінами. Постійні військові конфлікти, розподіл споконвічних територій між іноземними державами продовжується майже до середини XX століття. Такі обставини значно ускладнювали не тільки загальний економічний розвиток у регіоні, а й перешкождали поширенню традиційного ремесла.

Через ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників населення було позбавлене можливості розвиватися у власній державі, що сповільнювало процес становлення національної культури. Незважаючи на складні історичні події, предмети декоративно-прикладного мистецтва створені закарпатськими майстрами вражають своєю самобутністю. Слід зазначити, що традиційне ремесло в цілому, та кераміка зокрема, пройшовши довгий шлях розвитку, ввібрали в себе різноспектральні мистецькі базові основи, які можуть переосмислюватися і в новому формальному вираженні. Роль гончарного

ремесла на Закарпатті у першій половині XIX століття не була однозначною. Безперечно, ремісники, об'єднані в цехи, були найбільш організованою продуктивною силою.

Виробничу та соціальну діяльність цехів, права та обов'язки їх членів регламентували статuti. Структура і кількість статей у статуті була різною. Отже не існувало єдиного еталону складання головного цехового документу, який би міг захистити ремісників.

Гончарні цехи своє головне завдання бачили в забезпеченні продукцією внутрішнього ринку. Протягом досліджуваного періоду міське цехове ремесло мало певні здобутки та відіграло помітну роль в економіці Закарпаття.

Контакти міських гончарів з сусідніми країнами сприяли засвоєнню досягнень ремісників інших народів як в галузі технології, художнього оформлення, так і в створенні нових предметів, нових видів виробництва. Саме цехові майстри почали виробляти кахлеві печі, використовувати скловидне покриття, прикрашати посуд ліпною орнаментикою та елементами розпису, виготовляти черепицю тощо.

Звісно, що цеховий спосіб керамічного виробництва мав певні переваги над сільським кустарним ремеслом. Все ж таки сільське гончарство, виробив якого хоч і були простішими, дбайливо зберігало все найкраще з минулих епох. В окремих випадках сільські майстри створювали художні цінності, які не лише не поступалися перед зробленими у місті, але й часто визначали мистецьке обличчя цехових виробів. В дуже складних умовах доводилось працювати сільським гончарям. На відміну від централізованого керамічного виробництва, у селах до процесу виготовлення глиняних виробів залучалися усі члени сім'ї ремісника. Одні добували та привозили глину, другі – займалися відповідною підготовкою сировини, треті – виготовляли допоміжні матеріали та предмети які в подальшому використовувалися у виробництві. Секрети ремесла майстер беріг та передавав своїм нащадкам, учням. Особливої уваги та енерговитрат вимагав процес обпалювання виробів у печі. Неабиякої обережності треба було дотримуватись і при транспортуванні виробленої продукції. Враховуючи вищесказане, а також конкуренцію і низьку купівельну спроможність більшої частини населення, доводиться констатувати, що гончарне ремесло не приносило виробникам очікуваних прибутків.

В більшості випадків виробив сільських ремісників не могли скласти конкуренції на міських ринках цеховій продукції, тим більше посуду, привезеному представниками Словаччини та Угорщини. Вони програвали перед останніми в технологічному процесі підготовки сировини, що відображалося на функціональності посуду. Якщо випадково змінювався склад сировини це приводило до негативних наслідків зв'язаних в першу чергу з якістю продукції. Тому майстер був змушений особисто додавати ті чи інші домішки до глини, щоб уникнути порушення хімічної виваженості її складу. Вміст глини відрізнявся в залежності від напрямку використання майбутньої

продукції. Неабияке значення відігравали конструкція печі та температура випалу. Якщо протягом випалювання була присутня помилка з причини неувважності чи у зв'язку з кліматичними умовами, значний відсоток випалюваної продукції був неякісним. Але час, затрати та сили, докладені до складного процесу виготовлення треба було якимось чином компенсувати. Якщо це траплялося, то така продукція звісно не знищувалася, а реалізовувалася за зниженими цінами. Щоб прискорити процес реалізації такої продукції використовували спосіб обміну керамічних виробів на сільськогосподарські продукти. Завдяки реалізації низькоякісного посуду складалося негативне враження про керамічне ремесло в регіоні. З одного боку неспроможне платити високі ціни населення було тимчасово задоволене придбаними керамічними виробами. Але, коли за короткий період в процесі експлуатації керамічний посуд зазнавав руйнівних пошкоджень, це звісно не влаштувало покупця. Ще гіршою була обставина, коли придбана керамічна посудина протікала. Після такого досвіду покупець насторожувався, задаючи собі запитання чи варте того наступне придбання дешевої кераміки.

У 1926 році комісар реферату міністерства торгівлі Чехословаччини Карел Чернох зазначає, що технічна сторона виготовлення керамічних виробів на Підкарпатській Русі знаходиться на низькому рівні. Попри-те, що кераміка виготовляється примітивними способами, майстри досягають високого художнього рівня, що до форми, пропорцій та декоративної орнаментатії. Та все ж таки ця художня кераміка має деякі недоліки в плані якості. Протікання керамічних виробів перешкоджає їх успішній реалізації. Причиною цього є примітивність виготовлення, не відпрацьована технологічна підготовка глини, нерівномірний випал, дешева не якісна полива, яка збувалася на території тодішньої Підкарпатської Русі.

Багато технологічно-промислових ідей, які виникли і розвинулись на протязі досліджуваного періоду адаптувало та використало у повсякденному житті населення Закарпаття. Ця адаптація нових ідей несла з собою позитивні та негативні наслідки.

Друга половина XIX століття характеризується інтенсивним розвитком промисловості, будівництвом залізниць, що у свою чергу збільшило товарообмін. З одного боку ці фактори позитивно відображаються на нових можливостях у керамічному виробництві. Здешевлення окису свинцю та інших фарб дозволяють виготовляти кераміку з скло-видним покриттям. А з другого боку основним суперником ремісників стало саме фабричне виробництво. Фаянсовий, порцеляновий та металевий посуд невблаганно витісняв з ринку вироби кустарів. Перші залізоборні підприємства з'явилися на Закарпатті вже в кінці XVIII – на початку XIX століття. З розширенням цих підприємств збільшується й різноманітність їхньої продукції. До того ж фабричне виробництво здешевлювало випуск товарів, це примушувало гончарів знижувати ціни, або врешті відмовитись від певного виду продукції.

З розвитком залізобних підприємств були відчутні зміни в формах керамічних виробів. Та частина продукції, яка виготовлялася для приготування їжі, зазнала певних змін. Основним завданням ремісників було виготовлення практичного посуду, який би мав високий коефіцієнт тепловіддачі. Кулясті горщики були досконаліми для пічного принципу приготування їжі. Вузьке дно та випуклий до простору живіт дозволяли швидко проварюватись вмісту горщика. В печі такої форми горщик рівномірно нагрівався завдяки гарячому повітрю, яке там створювали розпалені стінки горна. Але, починаючи з середини XIX століття міське населення поступово починає відмовлятися від пічного способу приготування їжі. На селі ця тенденція з'явилася набагато пізніше. Такі зміни були викликані виготовленням та пропозицією різних типів металевих кухонних плит, в тому числі і з духовками. В даних обставинах кулясті та біконічні горщики, які широко використовувались при пічному опаленні тепер не відповідали вимогам необхідної тепловіддачі. Вузьке дно горщика за короткий проміжок часу максимально нагрівалося на розпаленій металевій площині. В той же час стінки верхньої частини посудини продовжували залишатися холодними. За таких умов експлуатації критично зменшувалася довговічність посуду. Такі різкі перепади температури завдавали важливих руйнівних пошкоджень керамічним виробам. Відповідно до цього, для приготування їжі на металевій кухонній плиті, отримував перевагу посуд, виготовлений з металу. Металевий посуд, завдяки таким властивостям, як довговічність, добра теплопровідність, практичність в експлуатації, завдавав значної конкуренції керамічному виробництву. У зв'язку з поширенням такої тенденції, майстрам гончарного ремесла доводиться пристосовуватись до ринкових пропозицій. Вони роблять спроби виготовлення керамічного посуду, який би відповідав потребам промислових винаходів. В цей період виникає кераміка характерна широким діаметром дна. Для виготовлення такої кераміки потрібне було додаткове виваження складу сировини. Незважаючи на технологічні доробки, цей посуд залишався проблемним. Широкий діаметр дна не завжди витримував теплове розширення. Тому за певний період експлуатації поверхня та дно такого посуду вкривались тріщинами. З економічних міркувань населення було змушене відреставровувати пошкоджений посуд. Такі керамічні вироби обпліталися м'яким металевим дротом. Після відновлення посуд продовжували використовувати за призначенням. В окремих випадках він довше залишався у використанні ніж до реставрування. Це в основному залежало від того, хто обплітав дротом посудину. Якщо за справу брався майстер, то розбита посудина знову починала дзвеніти. В процесі обплітання він щільно затягував кожне вікно плетінки. Обплетена кераміка була витривалішою до різких температурних перепадів. Це пояснюється тим, що дротяне плетиво не тільки покращувало конструктивні якості посуду, а й відіграло роль провідника тепла. З'ясувавши це, окремі ремісники починають пропонувати виготовлений керамічний посуд відразу

обплетений металевим дротом. Та навіть ці нововведення не допомогли у конкурентному поєдинку з промисловістю. Згодом ремісники обмежують виготовлення посуду призначеного для використання на металевих плитах. На протязі короткого періоду взагалі відмовляються від виготовлення цієї продукції. Розвиток промисловості з економічної сторони приносить позитивні наслідки на території Закарпаття. Але посилення залежності майстрів керамістів від скупників, до того широка пропозиція дешевої промислової продукції спричиняють повільний занепад гончарства. У зв'язку з цим різко звужується асортимент гончарних виробів. Основним залишається посуд для молока, корчаги для перенесення води та вина, декоративна кераміка.

Впродовж XIX століття в більшості виробі сільських гончарів були задимленими (чорними). Вони якщо й декорувалися, то способом вигладжування та лощіння. Щоб встояти перед фабричною конкуренцією окрім полив'яної майстри в XX столітті починають виготовляти розписну кераміку. Гончарні виробі декоруються за допомогою пензлика та різка. Такий спосіб орнаменту наслідував орнаменту фаянсових мисок, які ввозились на територію Закарпаття.

Дальше зuboжіння сільського населення примушує урядові кола вжити заходів для піднесення занепадаючих ремесел та домашніх промислів. Створюються школи та майстерні, де учні знайомилися з досягненнями керамічних технологій та художніми смаками прогресивної інтелігенції.

В кінці XIX – на початку XX століття територія Закарпаття входила до складу Австро – Угорської імперії та Чехословацької республіки. Як і на інших західноукраїнських землях у сфері культури та мистецтва правителі Австро – Угорщини намагалися підтримувати зв'язки між освітніми та мистецькими центрами Відня, Будапешта, Мюнхена, Праги. Їх поширенню сприяли інтегрованість економіки, відсутність кордону, мовного бар'єру, а також те, що ціла плеяда талановитих митців навчалася у згаданих центрах тогочасної європейської культури.

У 90 роках XIX століття створюються ремісничі державні школи у Севлюші (Виноградіві), Хусті, Мукачеві, Ужгороді.

Прогресивній частині української закарпатської інтелігенції, яка боролася за піднесення народного мистецтва, ставало дедалі ясніше, що ні в економічному, ні особливо в технічному відношеннях гончарям не витримати конкуренції з промисловістю. Але народним промислам властива характерна риса неповторності, в якій вони ніколи не поступалися перед фабричним виробництвом, а часто й визначали його стиль – його мистецтво. Тому з деяким приверненням уваги ділових кіл до ремесла та народної художньої культури, до необхідності її популяризації, відкриваються нові можливості для ремісників. Важливу підтримку в розвитку ремесел у 30 – ті роки на Підкарпатській Русі надавав Державний інститут заохочення і розвитку ремесел, який мав своє представництво в Ужгороді. У переліку практичних заходів, які він здійснював – вечірні курси, на яких місцеві майстри і окремі фахові робітники мали можливість

знайомитись з новинками в їх спеціальності. Викладачами на таких курсах в основному були педагоги ремісничих шкіл. Окрім сприяння фаховому зростанню, згаданий інститут ставив собі за мету сприяти створенню невеликих підприємств, де місцеві спеціалісти отримали б можливість якомога ефективніше використати свій досвід. Всі ці освітні заходи були вжиті з ціллю піднесення та поширення традиційного ремесла на Закарпатті. Це спроба зберегти яскраві культурні традиції в регіоні. Йшлося не тільки про народні традиції та способи проведення свят, а й про вироби традиційного ремесла, які відігравали важливу роль, як у святковому так і повсякденному житті населення. Будь який хагній інтер'єр створюється у результаті складного синтезу традицій з технологічними досягненнями промислового виробництва. Саме зразки закарпатської кераміки й відображають те співвідношення традицій та технологічних досягнень у своїх силуетах. В орнаментальних композиціях відтворюються потаємні думки народу, який прагне знайти відповіді на питання буття та долі.

Новий етап у розвитку, як народної так промислової кераміки починається після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Створюються артлілі художньої кераміки, майстри отримують творчу допомогу від обласного Будинку творчості, Закарпатського відділення Спілки художників, стають учасниками обласних, республіканських та всесоюзних виставок народного та декоративного мистецтва. В ці роки при райпромкомбінатах та в колгоспах працювали керамічні цехи, які виготовляли ужитковий посуд та декоративні вироби. Майстри зберігаючи класичні народні форми, розписують вироби орнаментом, створюваним специфічною для Закарпаття технікою. Широкого розвитку набуває промислове виробництво. В керамічних цехах та заводах регіону виготовляється багатий асортимент будівельної кераміки. Промислове керамічне виробництво в радянський період займало одну з основних позицій в економіці Закарпаття. Вироби окремих з підприємств відзначалися високою якістю. Вони користувалися неабияким попитом як на Україні так і закордоном. Кераміка цього періоду неодноразово займала призові місця на міжнародних виставках. Такий успіх керамічної промисловості та гончарного ремесла був відчутний до 80 років ХХ століття. Останні 20 років цього ж століття характеризуються критичним занепадом як традиційного гончарного ремесла, так і керамічного промислового виробництва, за винятком виробництва будівельних матеріалів.

В умовах щоденної праці протягом років і десятиріч складалось і розвивалось художнє обличчя окремих керамічних центрів Закарпаття. Зусиллями закарпатських митців було створено значні надбання в галузі художньої кераміки. Та все ж варто признати, що від керамічних підприємств радянського періоду, слава про які лунала на європейських виставках залишилися стіни, а в окремих випадках тільки руїни.

Густо населена територія, неабиякі природні ресурси, дешева робоча сила завжди приваблювали сусідів Закарпаття. Впродовж ХІХ та в першій

половині ХХ століття урядами країн до яких належала ця територія, підтримувались та розширялись ті галузі промисловості, котрі з економічного боку приносили більші прибутки. Така своєрідна допомога та інвестиції не були спрямовані на підвищення соціального рівня життя населення, тим більше на збереження культурних традицій в регіоні. Навпаки така економічна політика змушувала кустарів припиняти виробництво. Саме традиційне гончарне ремесло й зазнало щільного конкурентного тиску. З одного боку металевий посуд який виготовлявся закарпатськими заводами та збувався на місцевих ринках, а з другого боку фаянсовий та порцеляновий посуд, який привозили представники словацьких та угорських заводів. Така економічна діяльність негативно вплинула на розвиток керамічного ремесла. На початку ХХ століття події починають розгортатися в кращу сторону. В регіоні відкриваються гончарні школи та майстерні. Після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною був відчутний новий оберт у розвитку та поширенні керамічного виробництва. По при ці позитивні обставини в регіоні, до кінця ХХ століття зазнало остаточного краху, як промислове керамічне виробництво, так і традиційне гончарне ремесло. Складається враження, що причина сучасного занепаду керамічного виробництва на Закарпатті історично повторюється. Якщо на протязі останніх двох століть металевий посуд поступово витісняв кераміку, то сьогоднішня промислова тенденція залишає для останньої роль декорації. Завдяки високоефективним технологіям, з дешевих сировинних матеріалів та відходів нафтових продуктів, сучасна промисловість виготовляє багатогранний спектр предметів широкого використання. Сюди належить не тільки посуд для зберігання харчових продуктів, а в окремих випадках навіть для приготування їжі. Європейські країни з більш стабільною економікою, добре розвинутою технічною базою, прогресивними технологіями схильні надавати короткочасні соціальні допомоги в заміні технологічно – фінансової підтримки промисловості Закарпаття. Зрозуміло, що додаткова конкуренція для виробів котрі завозяться на територію області, та й не тільки області не влаштовує закордонного виробника. Та з другого боку така конкуренція й не можлива. В основному керамічний та фарфоровий посуд, який збувається на території області, виготовлений далеко за межами Закарпаття. Мала кількість кераміки, якщо й виготовляється в регіоні, має декоративно – сувенірний характер. Хоча маючи власні запаси глини, Закарпатська область могла б бути провідним виробником, як декоративної так і ужиткової кераміки.

Висновки. Закарпатська область могла б бути провідним центром керамічного виробництва за умови всебічної адміністративної підтримки розвитку народних художніх промислів в регіоні. Запровадження у керамічному виробництві нових винаходів й технологій буде сприяти виготовленню конкурентноздатної продукції. Якщо сьогодні не вжити відповідних радикальних заходів, то завтра може статися, що традиційна закарпатська кераміка залишиться в приватних колекціях та музейних експозиціях. На конференціях неодноразово

Закарпатська кераміка. Посуд для зберігання молока. Початок ХХ ст.

піднімалися питання спрямовані на вивчення проблеми збереження національної культури України, але без підтримки з боку обласних та державних адміністрацій вони не мають перспективу на вирішення. Саме в сьогоденних умовах розвитку економіки Закарпаття, коли основний акцент робиться на формуванні туристично-рекреаційного комплексу краю, важливою є обласна адміністративна підтримка спрямована на збереження традиційного ремесла в регіоні. Таке привернення уваги до проблеми подальшого розвитку керамічного ремесла могло б послужити важливим чинником естетичного формування туристичної інфраструктури. Естетика навколишнього середовища та предмети які оточують людину впливають на її духовне життя, почуття, смаки, потреби. Глобалізація культури, сучасний технологічний стрімкий розвиток робить не

захищеною чуттєву сферу особистості. Тому, збереження мистецьких традицій може забезпечити той важливий емоційний баланс, який так необхідний у повсякденному житті людини.

Подальші дослідження планується проводити з теми декоративно – ужиткова кераміка Закарпаття.

Література:

1. Маковский С.К. Народное искусство Подкарпатской Руси. – Прага, 1925.
2. Медьеший С.С. Развитие школ для ремесленных учеников на Подкарпатской Руси. «Подкарпатская Русь 1919 – 1936». – Ужгород, 1936.
3. Гранчак І.М., Льво В.І. Ремесло і промисловість (Закарпаття наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.). Нариси історії Закарпаття. Т. I. – Ужгород: Госпрозрахунковий ред. – видав. відділ Закарпат. обл. упр. по пресі 1993.
4. Пеняк П.С. Виробниче і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал 1982.
5. Лащук Ю. Закарпатська народна кераміка. – Ужгород 1960.
6. Мицюк О. Нариси соціально – господарської історії Підкарпатської Руси. Т.1. – Ужгород, 1936; Т.2. – Прага, 1938.

Надійшла до редакції 7.11.2008